

DOUĂ MODELE COGNITIVE ÎN *CRITICA RAȚIUNII PURE*. CUNOAȘTERE MATEMATICĂ ȘI CUNOAȘTERE FILOSOFICĂ

RODICA CROITORU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”
al Academiei Române

Two Cognitive Models in Critique of Pure Reason. In the transcendental Doctrine of Method, Kant draws a distinction between two cognitive models, represented by philosophical knowledge and by mathematical knowledge, according to the part the concept plays in both: respectively „from concepts” in the philosophical model and „from the construction of concepts” in the mathematical one. Although this distinction is made in the framework of his transcendental philosophy and according to its principles, what can we further learn from it concerns at least the status of philosophy as a *sui generis* science, as well as the diversity of means that philosophy has at its disposal in attaining its purposes, to compensate for the lack of certainty mathematics provides.

Keywords: mathematical knowledge, philosophical knowledge, definition, demonstration, holding to be true, belief, opinion.

În doctrina transcendențială asupra metodei, Kant a pus față în față cunoașterea filosofică cu cea matematică; pe de-o parte, spre a justifica pretenția filosofiei de a fi tratată ca o știință, dat fiind că modul ei de procedare prezintă diferențe față de cel al științelor pozitive, iar pe de altă parte, spre a desprinde particularitățile prin care este abordată filosofia față de știința *stricto sensu* care este matematica, și a stabili ce rol vin să îndeplinească aceste particularități. Dintr-o astfel de perspectivă, Kant a avut în vedere cunoașterea matematicii în măsura în care exactitatea ei servește drept termen de contrast al științei *sui generis* care este filosofia, care, în compensarea exactității, dispune de o bogăție de forme specifice, cum ar fi expunerea, deducția, cenzura, critica, până la cadrul sistematic finalizat în arhitectura transcendențială. Iar deschiderile filosofiei către transcendent, prin diferite feluri de credință și scopuri extrasensibile, pe care matematica nu și le poate permite sunt compensații, care dacă nu ridică filosofia la rigurozitatea și universalitatea matematicii, îi dau, prin avântul ei, o „sublimitate” pe care nicio altă știință nu o poate egala.

Pentru început, Kant stabilește diferența dintre cele două discipline ca fiind dată de cunoașterea „din concepte” a filosofiei, față de cunoașterea matematicii, provenită „din construirea conceptelor”, prin care ea poate deveni un etalon de rigurozitate științifică. Așadar, prin concept se operează atât într-o disciplină, cât și

în cealaltă, dar în timp ce prima începe să construiască de la expresia universalului care este conceptul, cea de-a doua are nevoie numai de o expresie a singularului, întrupată într-o intuiție nonempirică. Sfera acestuia se extinde însă odată cu condițiile generale de construcție în care este determinat singularul, precum și cu schema obiectului conceptului corespunzătoare singularului, obiect care trebuie gândit ca determinat universal¹. În construirea unui triunghi, de exemplu, se spune că obiectul se prezintă corespunzător conceptului, fie prin imagine în intuiția pură, fie conform imaginării în intuiția empirică, chiar și atunci când figura este trasată pe hârtie; în ambele cazuri se procedează *a priori*, fără ca modelul să fie împrumutat din experiență. Figura singulară desenată însă este empirică și servește la exprimarea conceptului, pentru că în intuiția empirică nu se ia în considerație decât actul construirii conceptului, pentru care determinațiile de mărime, laturi și unghiuri îi sunt indiferente; de aceste diferențe se face însă abstracție, pentru că ele nu reușesc să modifice conceptul de triunghi ca atare. Spre deosebire de acest caz, în care singularul și particularul sunt gândite ca incluzând universalul *a priori* și cu ajutorul rațiunii, în filosofie particularul este gândit numai în măsura în care el se regăsește în universal. Din aceste deosebiri reiese că ceea ce a voit să sublinieze Kant este **forma** logică; ea este cea care dă seama asupra diferenței esențiale dintre cele două tipuri de cunoaștere rațională, iar nu materia pe care o prelucrează sau obiectele lor. Și evidențiind forma, Kant s-a înscris în fals față de opinia comună, după care filosofia are drept obiect calitatea, pe când matematica cantitatea; ceea ce, după el, nu face decât să ia efectul cunoașterii drept cauză. Or, el afirmă că forma cunoașterii matematice determină raportarea sa exclusiv la mărimi. Căci numai conceptul de **mărime** (ce desemnează în acest context cantitatea) poate fi construit, adică prezentat *a priori* în intuiție; **calitatea** însă nu poate fi prezentată în nicio altă intuiție decât într-una empirică. De aceea, o cunoaștere rațională a celor două este posibilă numai prin concepte. Noi putem compara conceptul de mărime, care poate fi construit sau prezentat *a priori* în intuiție, cu conceptul de calitate, care poate fi prezentat numai într-o intuiție empirică; drept care, cunoașterea rațională a purtătoarelor lor este posibilă numai prin conceptele a căror intuiție corespunzătoare este luată din experiență. Totuși, filosofia dă impresia că ar depăși distincția mărime – calitate, tratând, de asemenea, mărimi precum totalitatea, infinitatea și altele, și astfel s-ar asemena cu procedeul matematicii. Dar, cu toate că în astfel de cazuri, cele două au un obiect comun, totuși felul în care este tratat el de rațiune este diferit în cunoașterea filosofică față de cea matematică; la prima ea continuă să se mențină la nivelul conceptelor universale, pe când la a doua nimic nu poate începe cu conceptul, ci numai cu intuiția, unde conceptul este considerat *in concreto*, dar nu empiric, într-o intuiție construită și prezentată *a priori*, iar

¹ Immanuel Kant, *Werke III*, Akademie Textausgabe, *Kritik der reinen Vernunft*, Walter de Gruyter & Co., 1968, B 742. *Critica rațiunii pure*, traducere, studiu introductiv, studiu asupra traducerii, indice de concepte german-român, indice de concepte, note, bibliografie de Rodica Croitoru, Iași, Editura Polirom, 2014.

intuiția care urmează din condițiile generale ale construcției trebuie să fie universal valabilă pentru obiectul conceptului construit. Matematica însă nu construiește doar **mărimi** (*quanta*), care sunt specifice geometriei, ci, de asemenea, construiește **mărime** (*quantitas*), ca în algebră, unde ea face abstracție de natura obiectului, care urmează să fie gândit conform conceptului de mărime. Ea se ajută de o notație specifică construcțiilor de mărimi în genere, desemnează conceptul universal de mărimi conform diferitelor lor raporturi și prezintă operațiile produse și modificate prin cantitate în intuiție după anumite reguli generale; o mărime este divizată prin alta, iar caracteristicile ambelor se combină după forma care desemnează diviziunea și realizează o construcție simbolică, diferită de cea a cunoașterii discursive prin intermediul conceptelor².

Un concept *a priori* cuprinde fie o intuiție pură și poate fi construit, fie cuprinde sinteza intuițiilor posibile, care nu sunt date *a priori*, și atunci el ne ajută să judecăm sintetic și *a priori*, dar numai discursiv, conform conceptelor, după cum se procedează în filosofie; intuitiv însă, prin construirea conceptelor, respectiv în matematică, sinteza *a priori* nu își găsește locul. *A priori* sunt aici **spațiul** și **timpul**, care dau forma fenomenelor. Un concept al lor poate fi prezentat *a priori* în intuiție sub formă de quantum, ce poate fi construit atât împreună cu **calitatea** dată de **forma** lor, cât și împreună cu **cantitatea** dată de sinteza diversului lor omogen prin **număr**. Materia fenomenelor însă, prin care ne sunt date lucruri în spațiu și timp, poate fi reprezentată numai în percepție, *a posteriori*. Există însă și aici un concept, ce reprezintă *a priori* conținutul empiric al fenomenelor, care este conceptul de **lucru în genere**; cunoașterea lui sintetică *a priori* dă însă numai **regula** sintezei a ceea ce oferă percepția *a posteriori*, niciodată însă intuiția obiectului real, care trebuie să fie cu necesitate empirică. Datorită acestei limitări, propozițiile sintetice care tratează lucrurile în genere, a căror intuiție nu poate fi dată *a priori*, sunt transcendente. Ele nu pot fi date niciodată *a priori* prin construirea conceptelor, ci numai conform conceptelor *a priori*, și conțin doar regula, după care o anumită unitate sintetică, a ceea ce nu poate fi reprezentat intuitiv *a priori*, trebuie să fie căutată empiric. Astfel de propoziții nu pot prezenta niciunul dintre conceptele lor *a priori*, ci o pot face numai *a posteriori*, prin intermediul experienței, care este posibilă conform principiilor sintetice. Regula cere judecării sintetice asupra unui concept ieșirea din concept și îndreptarea către intuiția în care este dat el; căci, dacă nu se procedează astfel, păstrând numai ceea ce este conținut în concept, judecata fiind analitică, din ea nu rezultă mai mult decât o explicație a ideii de ceea ce conține ea în realitate.

De la concept se poate pleca spre intuiția pură sau spre intuiția empirică care îi corespunde, pentru a aprecia în ea conceptul *in concreto* și pentru a cunoaște fie *a priori* ca în cunoașterea rațională de tip matematic prin construirea conceptului, fie pentru a cunoaște *a posteriori* ceea ce revine obiectului conceptului, care este o

² *Ibidem*, B 745.

cunoaștere empirică, de unde nu rezultă propoziții necesare și apodictice. Conceptul matematic de triunghi se construiește odată ce este dat *a priori* în intuiție, de unde rezultă o cunoaștere sintetică și rațională. Cu totul alta este situația conceptelor transcendente de realitate, substanță, forță etc., care nu desemnează nicio intuiție empirică, nici una pură, ci exclusiv sinteza intuițiilor empirice, care nu pot fi date *a priori*; și pentru că sinteza nu se poate ridica *a priori* la nivelul intuiției corespunzătoare, nici de la acest tip de concept nu poate rezulta o judecată sintetică determinantă, ci numai un principiu al sintezei de intuiții empirice posibile. De aceea, despre o judecată transcendentă se spune că este o cunoaștere rațională sintetică conform conceptelor și, prin urmare, discursivă, prin care este posibilă orice unitate sintetică a cunoașterii empirice, dar prin ea nu este dată *a priori* nicio intuiție.

Supunând aprecierii cele două tipuri de cunoaștere, **intuitiv** și **discursiv**, Kant pune în discuție ideea după care avantajele pe care le dobândește rațiunea prin metoda matematică ar putea da temei supoziției naturale, după care ea ar reuși în afara câmpului mărimilor, în care aduce conceptele la intuiții date *a priori*, ajungând să stăpânească natura. Totuși, nu trebuie să ne lăsăm antrenați de avantaje aparente, pentru ca filosofia să încerce să calce pe urmele matematicii, chiar dacă ea se descurcă greu cu conceptele sale discursive *a priori*, a căror realitate nu poate fi făcută intuitivă *a priori* și pe care ea nu le poate confirma³. Și filosofia nu poate urma matematica, pentru că, prin natura ei, ea are forme și procedee proprii de explicare și argumentare, după cum reiese din următoarele distincții definitorii.

Definirea trimite către originile expunerii conceptului unui lucru în interiorul limitelor sale. Or, despre un concept empiric se spune că nu poate fi definit, ci numai explicat. Și explicația se face pe baza indiciilor unui anumit fel de obiecte ale simțurilor, explicație asupra căreia noi nu avem siguranța dacă o dată despre el sunt gândite mai multe indicii, iar altă dată mai puține. Important este ca ele să fie suficiente distingerei de altele, pentru a da posibilitatea conceptului să poată fi individualizat; totuși, trebuie luat în calcul și faptul că observații noi înlătură unele indicii și adaugă altele, nelăsând conceptul între limite ferme. Dar, pe lângă această mobilitate a distingerei, există concepte care, deși sunt date *a priori*, totuși nu pot fi definite; dintre acestea, Kant dă ca exemplu: substanță, cauză, drept, echitate etc. Pentru noi, ele sunt concepte încă confuze, asupra cărora noi nu avem o reprezentare clară, și totuși ele trebuie folosite ca atare și deriva din ele cunoștințe; detalierea ar putea aduce aici o oarecare claritate, care să țină loc de definiție, cu condiția să știm dacă reprezentarea pe care noi ne-o facem asupra lor este adecvată obiectului. Dar, întrucât conceptul obiectului poate conține încă multe reprezentări obscure, detalierea analizei conceptului riscă să nu își atingă întotdeauna scopul; exemplele însă o pot ajuta să devină probabilă, dar nu apodictic certă. Drept care, în locul **definirii**, Kant consideră că pentru ele **expunerea** ar fi mai potrivită, pentru că în loc să realizeze o explicație prin sintetizare, expunerea revendică mai degrabă o

³ *Ibidem*, B 753.

explicație prudentă asupra detaliului. Dacă nici conceptele date empiric, nici conceptele date *a priori* nu pot fi definite, conceptele gândite arbitrar, pe care noi le alcătuim premeditat ar putea fi definite; ele nu sunt date nici prin natura intelectului, nici prin experiență, dar prin ele noi procedăm la definirea unui obiect adevărat. În cazul în care conceptul se bazează pe condiții empirice, obiectul și posibilitatea lui nu sunt date prin acest concept arbitrar, ci rămâne nedeterminat dacă el are un obiect și dacă explicația este mai mult declarație decât definiție a unui obiect. Rezultă că între conceptele susceptibile de a fi definite se află cele care conțin o sinteză arbitrară, ce poate fi construită *a priori*, după cum se întâmplă în matematică, singura susceptibilă de definiții. Obiectul pe care îl gândește ea este prezentat *a priori* în intuiție, care nu poate conține altceva decât ceea ce conține conceptul; concept care a fost dat originar prin explicare, care nu este derivată din altă parte. De aceea, se spune că definițiile filosofice nu sunt mai mult decât expuneri de concepte date, alcătuite analitic prin descompunere, a căror completitudine nu este certă apodictic; față de ele, definițiile matematice sunt construcții de concepte formate originar pe cale sintetică și alcătuiesc conceptul însuși.

În pofida mării relevanțe științifice a matematicii, ar fi impropriu ca **filosofia** să o imite și să înceapă cu definiția; căci după cum definițiile sunt analize de concepte date, aceste concepte ne apar mai întâi într-un mod confuz, unde expunerea incompletă este precedată de cea completă; astfel, din unele indicii extrase dintr-o analiză incompletă se pot conchide multe date, mai înainte de a se fi ajuns la expunerea completă, care este definiția. Aici, definiția, considerată o clarificare adecvată, trebuie să încheie opera mai degrabă decât să o înceapă. Spre deosebire de filosofie, în matematică nu există niciun concept anterior definiției, întrucât prin ea este dat conceptul, drept care definiția trebuie plasată la început. Concepută astfel, **definiția matematică** nu greșește, întrucât conceptul este dat mai întâi prin definiție și conține ceea ce a gândit definiția prin el. Dar, cu toate că în conținut nu poate apărea nimic incorect, uneori incorectitudinea se poate referi la lipsa de precizie. Spre deosebire de acest gen de definiții generale, definițiile analitice pot greși, fie prin introducerea de indicii străine conceptului, fie prin omiterea unor detalii, care constituie esențialul unei definiții, întrucât asupra completitudinii analizei conceptului noi nu putem avea certitudine deplină. Datorită acestor particularități, metoda de definire a matematicii nu poate fi preluată de filosofie.

Alt procedeu pe care știința, în speță matematica, îl folosește în cunoașterea rațională este cel al **axiomei**; ele sunt principii sintetice *a priori*, dacă sunt nemijlocit certe. Or, filosofia nu poate prelua astfel de principii, pentru că un concept nu poate fi legat de altul sintetic și totuși nemijlocit, căci pentru a putea ieși dintr-un concept ar fi necesară o a treia cunoaștere intermediară. Și cu toate că filosofia este o cunoaștere rațională din concepte, totuși ea nu dispune de niciun principiu care să aibă valoarea unei axiome. Matematica însă întrebuințează bine axiomele, întrucât prin intermediul construcției conceptelor în intuiția obiectelor ea poate lega predicatul ei *a priori* și nemijlocit, precum este cazul a trei puncte care

se află întotdeauna într-un plan. Un principiu sintetic nu poate fi niciodată nemijlocit cert din concepte, după cum ar fi propoziția „tot, ceea ce se întâmplă, are cauza sa”⁴, întrucât trebuie să se caute un al treilea concept, precum este cel al condiției determinării de timp într-o experiență; pe el îl putem cunoaște nemijlocit numai din concepte. Ca urmare, principiile filosofice care sunt sintetice nu pot pretinde evidența, în pofida certitudinii lor; de aceea, despre o propoziție sintetică a rațiunii pure și transcendente se spune că ea nu poate fi niciodată atât de evidentă precum este propoziția „doi înmulțit cu doi fac patru”⁵. Pentru că filosofia nu are elemente *a priori* de stabilitate, precum sunt axiomele și, așadar, nu este cazul să își impună principiile *a priori*, ea nu are o altă soluție echivalentă acestui procedeu matematic, decât justificarea procedeei sale prin **deducții** (ale conceptelor, principiilor și ideilor pe care le întrebunțează fie în domeniul naturii, fie în cel al libertății); ele au rolul de justificări ale întrebunțării acestor instrumente cognitive.

O dovadă apodictică, în măsura în care este intuitivă, este numită **demonstrație**. La un nivel mai scăzut decât demonstrația, experiența este cea care are o valoare importantă în învățare/cunoaștere, dar ea ne relatează doar ceea ce este, iar nu necesitatea sa rezultată din imposibilitatea contrariului. De aceea, argumentele empirice și cunoașterea care se bazează pe ele nu pot procura o dovadă apodictică. Drept care, în cunoașterea discursivă a filosofiei nu poate apărea niciodată certitudine intuitivă din concepte *a priori*, care să aducă evidență, oricât de apodictic certă ar putea fi judecata. Matematica însă conține demonstrații, pentru că ea nu își derivă cunoașterea din concepte, ci din construcția lor în intuiție, intuiție care poate fi dată *a priori*, corespunzător conceptelor. Dacă ne referim la algebră, procedeul prin care ea extrage deductiv adevărul împreună cu dovada lui, nu este o construcție asemănătoare celei geometrice; ea este însă o construcție în care se prezintă conceptele în intuiție prin semne, mai ales asupra raportului mărimilor, asigurându-se raționamentele împotriva erorilor, prin faptul că fiecare dintre ele este prezentat nemijlocit. În general, matematica poate aprecia universalul în concretul unei intuiții singulare și totodată în reprezentarea pură *a priori*. Spre deosebire de ea, cunoașterea filosofică consideră întotdeauna universalul (*in abstracto*) în concepte, iar dovezile ei pot fi numite **acroamatic**, discursive, pentru că se pot face prin termeni specifici obiectului, mai degrabă decât prin demonstrații, care se dezvoltă în intuiția obiectului⁶.

După cum s-a văzut, filosofiei nu îi sunt proprii analizele conceptuale finalizate în definiții, nici nu poate face față certitudinii axiomei, iar la dovezile apodictice care sunt demonstrațiile ea nu are acces. Să vedem însă de ce procedee specifice dispune ea prin același instrument care este conceptul, spre a realiza procesul cognitiv. Mai înainte de toate, în calitate de filosofie critică, se impune ca ea să procedeze la **cenșura** rațiunii. În vederea cenșurării faptelor, primul pas este **dogmatic** și se manifestă prin luarea de cunoștință a întrebunțării transcendente

⁴ *Ibidem*, B 761.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, B 763.

a principiilor. Cel de-al doilea pas este **sceptic** și dovedește precauția facultății de judecare avertizate de experiență, față de ceea ce i se oferă ca fapt. Al treilea pas revine **facultății de judecare** care s-a maturizat și a devenit viguroasă, având drept temei maxime ferme cu o universalitate verificată; acest pas nu mai supune aprecierii faptele ca atare ale rațiunii, ci supune aprecierii rațiunea însăși, conform facultății ei de a ajunge la cunoștințe pure *a priori*. Prin el s-a depășit cenzura, filosofia devenind o **critică** a rațiunii, prin care limitele determinate ale rațiunii nu se mai presupun, ci se dovedesc din principii.

Un avantaj în susținerea acestui procedeu rațional este realizarea cunoașterii sintetice *a priori*, care **anticipează** experiența. Ca urmare, toate conceptele și problemele pe care ni le pune rațiunea pură nu sunt de aflat în experiență, ci numai în rațiune, și ele trebuie să poată fi soluționate și concepute conform valabilității sau corectitudinii lor. De altfel, conceptele rațiunii sunt idei, care nu au niciun obiect în experiență, cu toate că desemnează obiecte posibile nu fictive. Drept care, conceptele rațiunii sunt gândite **problematic**, pentru ca în calitate de ficțiuni euristice să fie întemeietoare în raport cu aceste **principii regulative** ale întrebuițării sistematice a intelectului în experiență. Dacă se depășește experiența, atunci aceste concepte devin obiecte ale gândirii, a căror posibilitate nu este demonstrabilă, și de aceea nu este permis să fie puse ca temei al explicației fenomenelor reale printr-o ipoteză. Dacă însă pentru explicarea fenomenelor naturii în genere s-ar întrebuița o ipoteză transcendentă, atunci s-ar avansa o idee a rațiunii, care nu ar fi o explicație propriu-zisă, întrucât ceea ce nu se înțelege suficient din principii empirice cunoscute ar fi explicat prin ceva care nu este înțeles. În acest caz, principiul unei astfel de ipoteze ar servi numai pentru satisfacerea rațiunii și nu în vederea întrebuițării intelectului cu privire la obiecte, pentru că ordinea și finalitatea în natură trebuie explicate din temeiuri ale naturii și conform legilor naturii.

Nesusținută de experiență, rațiunea poate cunoaște fie *a priori* și cu necesitate, fie nu poate cunoaște deloc; iar judecata ei nu este niciodată opinie, ci fie că este certitudine apodictică, fie că este abținere de la judecată. Dacă se întâmplă ca opinii și judecăți verosimile asupra lucrurilor să fie prezentate ca temeiuri explicative a ceea ce este dat real sau drept consecințe a ceea ce este pus ca temei a ceva dat ca real, acest procedeu poate avea loc numai în seria lucrurilor ca obiecte ale experienței. Pe baza acestui principiu, dovezile propozițiilor transcendentale, care sunt sintetice, au particularitatea că rațiunea, prin conceptele ei, nu se poate raporta direct la obiect, ci trebuie să demonstreze în prealabil valabilitatea obiectivă a conceptelor și posibilitatea sintezei lor *a priori*. Dacă trebuie să se depășească *a priori* conceptul unui obiect, depășirea nu este posibilă fără un **fir călăuzitor** venit din afara conceptului. În cunoașterea transcendentă, când se operează cu concepte ale intelectului, firul călăuzitor îl constituie **experiența posibilă**. Dovada, în acest caz, ar trebui să indice posibilitatea de a ajunge sintetic și *a priori* la o anumită cunoaștere a lucrurilor, care nu era conținută în conceptul despre ele. Matematica

se dispensează de acest fir călăuzitor, pentru că intuiția *a priori* de care se folosește ea este cea care conduce sinteza, iar raționamentele pot fi stabilite **nemijlocit** în aria ei de puritate.

În cunoașterea filosofică, **prima** regulă care trebuie urmată de rațiune în căutarea dovezilor este „să nu încercăm niciun fel de dovezi transcendente, fără să fi reflectat în prealabil și fără să ne fi dat seama întru aceasta de unde voim să luăm principiile pe care ne gândim să înălțăm dovezile și cu ce drept putem aștepta de la ele succesul raționamentelor”⁷. Dacă noi operăm cu principii ale intelectului, atunci nu putem ajunge prin intermediul lor la idei ale rațiunii pure, căci principiile sunt valabile numai pentru obiecte ale experienței posibile. Dacă trebuie să fie principii din rațiunea pură, atunci efortul este inutil; și este inutil, pentru că, deși rațiunea are principii obiective, ele sunt în totalitate dialectice și nu pot fi valabile decât ca principii regulative ale întrebuirii experienței în conexiune sistematică.

A **doua** regulă a dovezilor transcendente este că pentru fiecare propoziție transcendentală poate fi aflată numai o singură dovadă. Dacă nu trebuie să se conchidă din concepte, ci din intuiția corespunzătoare conceptului, fie că avem de-a face cu o intuiție pură ca în matematică, fie că intuiția este empirică ca în științele naturii, intuiția pusă drept temelie ne oferă materie diversă pentru propoziții sintetice, pe care le putem pune în conexiune în mai multe feluri; și pentru că se poate pleca din mai multe puncte, la aceeași propoziție se ajunge pe căi diferite. Fiecare propoziție transcendentală pleacă de la un concept și exprimă condiția sintetică a posibilității obiectului, conform acestui concept. Argumentul poate fi numai unul singur, căci în afară de acest concept nu mai există altceva, prin care să poată fi determinat obiectul; iar dovada nu poate conține nimic mai mult decât determinarea obiectului în genere, conform acestui concept, care este numai unul singur.

A **treia** regulă a rațiunii pure, dacă este supusă unei discipline a dovezilor transcendente, este că dovezile ei nu trebuie să fie niciodată **apagogice**, ci întotdeauna **ostensive**. În dovada directă sau ostensivă sunt unite convingerea asupra adevărului cu înțelegerea surselor sale; și, deși dovada apagogică poate produce certitudine, totuși, ea nu produce conceptibilitatea adevărului cu privire la conexiunea cu temeiurile posibilității sale. De aceea, dovezile apagogice sunt întrebuite în caz de necesitate, dar nu ca procedee, care să satisfacă toate intențiile rațiunii. Ele au avantajul evidenței față de dovezile directe și se apropie mai mult de intuitivitatea demonstrației. Modul de demonstrare apagogic este permis numai pentru științele la care subiectivul reprezentărilor nu poate fi substituit obiectivului, dat de cunoașterea a ceea ce se află în obiect.

În urmărirea adevărului, filosofia dispune de un procedeu specific de substituție, redat de sintagma conceptuală **ceea ce trece drept adevăr**. Ca procedeu al intelectului nostru, el se poate baza pe temeiuri obiective, deși revendică cauze subiective în sufletul celui care judecă, și prezintă o diversitate de forme, ce

⁷ *Ibidem*, B 814.

accentuează fie latura sa obiectivă, fie latura sa subiectivă. Dacă judecata este valabilă pentru toți cei care posedă rațiune, atunci temeiul ei este obiectiv suficient și atunci ceea ce trece drept adevăr se numește **convingere**⁸. Dacă judecata își pierde temeiul obiectiv și depinde numai de natura particulară a subiectului, ea coboară la nivelul **înduplecării**, care este o aparență, pentru că temeiul judecății, care se află exclusiv în subiect, trece drept obiectiv. O judecată care cuprinde această formă are valabilitate personală, care face ca ceea ce trece drept adevăr să nu poată fi comunicat. Spre a distinge dacă ceea ce trece drept adevăr este convingere sau doar înduplecare, există cel puțin o supoziție după care, în pofida diversității subiecților, temeiul acordului tuturor judecăților se bazează pe elementul comun care este obiectul, cu care toate judecățile se pun de acord; prin el este dovedit adevărul judecății. Înduplecarea nu poate fi deosebită subiectiv de convingere, dacă subiectul se confruntă cu ceea ce trece drept adevăr ca fenomen al propriului său suflet; dar încercarea de a exercita acest procedeu cognitiv asupra intelectului altora, pe temeiurile date de propriul suflet, este un mijloc subiectiv de a evidenția valabilitatea personală a judecății sau ceea ce în ea este doar înduplecare.

Dacă pot fi evidențiate cauzele subiective ale judecății, pe care le luăm drept temeiuri obiective ale ei, și dacă se poate explica înșelarea sufletului nostru în ce trece drept adevăr, fără să fie luată în considerație natura obiectului, atunci ni se dezvăluie aparența și ne putem lua măsuri spre a nu mai fi înșelați; dar atunci când cauza subiectivă a aparenței este dependentă de natura noastră, înșelarea poate persista într-un oarecare grad. Drept judecată valabilă cu necesitate pentru oricine, poate fi afirmată doar cea care produce convingere; de aceea, este bine ca înduplecarea să fie păstrată doar pentru noi și să nu îi voim valabilitatea în afara noastră. Ceea ce trece drept adevăr sau valabilitatea subiectivă a judecății în raport cu convingerea, care este valabilă obiectiv are, după Kant, trei trepte: **opinie**, **credință** și **cunoștință**. Opinarea este expresia a ceea ce trece drept adevăr însoțit de conștiința unei insuficiențe, atât subiective, cât și obiective. Suficiența subiectivă dublată de insuficiența obiectivă ia forma credinței. O apropiere mai mare de adevăr înregistrează cunoștința, care se prezintă ca ceea ce trece drept adevăr

⁸ Nicholas Rescher (*Kant on the Limits and Prospects of Philosophy – Kant, Pragmatism, and the Metaphysics of Virtual Reality*, în: „Kant-Studien”, 91, nr. 2, 2000, p. 283–328) spune în legătură cu această formă de cunoaștere: „Kant instrumentează o teorie a acceptării raționale cu acces dublu, și anume o **cunoaștere evidențiată sensibil** cu privire la faptul obiectiv (fizic) și o **convingere rațională** cu privire la entitățile imateriale de gândire ale rațiunii, ce reprezintă idei cu validitate obiectivă mai degrabă decât existențe ca obiecte. Pe de-o parte se află domeniul teoretic al cogniției ce generează o cunoaștere întemeiată pe simțuri, iar pe de altă parte se află domeniul cogniției ce generează convingerea rațională întemeiată pe revendicările praxisului... Prima tratează **cunoașterea obiectivă** întemeiată pe simțuri a obiectelor întemeiate pe experiență, ultima tratează **convingerea validă obiectiv** întemeiată pe considerarea rațiunii practice întemeiată pe reflecție. Niciuna dintre ele nu se bucură de precedență sau prioritate absolută; fiecare este supremă în propria sa jurisdicție particulară, dar rămâne neputincioasă în jurisdicția celeilalte” (p. 295).

suficient, atât subiectiv, cât și obiectiv. Suficiența subiectivă se numește convingere, întrucât este valabilă pentru noi înșine, în timp ce suficiența obiectivă se numește certitudine, întrucât este valabilă pentru fiecare.

Opinia⁹ trebuie să fie dublată de cunoașterea a ceva, prin intermediul căruia judecata, problematică în sine, realizează o conexiune cu adevărul care fie complet, fie incomplet, nu este un produs arbitrar al imaginației. Legea unei astfel de conexiuni are certitudine, căci simpla opinie asupra ei ar coborî-o la un joc al imaginației, fără niciun raport cu adevărul. În judecățile din rațiunea pură nu este permisă opinarea. Căci după cum ele nu sunt susținute de temeuri ale experienței, ci totul trebuie să fie cunoscut *a priori* acolo unde totul este necesar, principiul conexiunii revendică universalitate și necesitate, prin urmare certitudine completă; în caz contrar nu se află nicio direcție spre adevăr. De aceea opinarea în matematică este absurdă; acolo fie cunoaștem, fie trebuie să ne abținem de la judecată. La fel se întâmplă cu principiile moralității, unde doar pe opinia că ceva este permis nu trebuie întreprinsă o acțiune, ci se impune ca principiul acțiunii să fie **cunoscut**.

Ceea ce trece drept adevăr insuficient teoretic ia, în general, sub raport practic, numele de **credință**; în aceeași intenție practică, ea este fie a abilității sau a scopurilor după plac și contingente, fie a moralității sau a scopurilor absolut necesare. Odată ce este propus un scop, condițiile atingerii lui sunt ipotetic necesare. Necesitatea este subiectiv și comparativ suficientă, dacă nu se cunosc alte condiții în care s-ar atinge scopul, și atunci avem de-a face cu o **credință contingentă**; dacă o astfel de credință se află drept temei al întrebuirii reale a mijloacelor pentru anumite acțiuni, ea este o **credință pragmatică**; credința suficientă pentru oricine, însoțită de certitudinea că nimeni nu poate cunoaște alte condiții, care duc la scopul propus, ridică gradul acestui substitut cognitiv, care devine **credință necesară**.

În cazul în care ceea ce trece drept adevăr nu poate întreține un raport cu obiectul, conceptul se menține numai la nivel teoretic; uneori raportul se poate realiza în gândire, pe baza opiniei că există temeuri suficiente de stabilire a certitudinii lucrului, astfel încât în judecățile teoretice să existe un analog al judecăților practice, pentru care ceea ce trece pentru ele drept adevăr este mai bine desemnat prin termenul de **credință doctrinală**. Ea aparține doctrinei asupra existenței lui Dumnezeu. Cu privire la cunoașterea teoretică a lumii, noi nu dispunem de nimic care să presupună cu necesitate această gândire, drept condiție a explicării fenomenelor lumii; dar unitatea finală este o condiție importantă a

⁹ După Lawrence Pasternack (*Kant on Opinion: Assent, Hypotheses, and the Norms of General Applied Logic*, în: „Kant-Studien”, 105, nr. 1, 2014, p. 41–82), „Cu excepția a ceea ce este evident de la sine sau este dedus din rațiunea pură, multe din revendicările noastre revin opiniei. Iluzia după care noi avem mai multă cunoaștere decât avem în realitate este un rezultat al înclinației noastre către întrebuirii pasivă a rațiunii, pentru că este mai comod să fim convinși că noi «cunoaștem» decât să rămânem activi în vastul câmp metaxic al opiniei. Aceasta se aplică presupusei noastre cunoașterii de sine, ca și la mult din ceea ce pretindem noi să cunoaștem din lumea înconjurătoare” (p. 82).

aplicării rațiunii la natură, asupra căreia experiența ne oferă numeroase exemple, care ne îndeamnă să o folosim. Într-o această unitate nu se cunoaște o altă condiție ca fir conducător al investigației naturii, în afară de supoziția unei inteligențe suverane, care a ordonat totul după cele mai înțelepte scopuri. Este o condiție a unei intenții contingente, ca drept călăuză în investigarea naturii să se presupună un autor înțelept al lumii. Rezultatul investigațiilor confirmă utilitatea acestei supoziții, și împoriva ei nu poate fi invocat nimic, care să transforme ceea ce trece drept adevăr pentru noi într-o opinie; rezultă că, sub raport teoretic, se poate afirma credința în Dumnezeu. Această credință, însă, nu are o semnificație practică, ci una doctrinală și este produsă cu necesitate de teologia fizică. Ea echilibrează raportul dintre limita vieții și înzestrarea într-o cunoaștere a naturii umane, care nu dispune de timpul necesar finalizării investigațiilor sale. În acest fel poate fi aflat un temei suficient al unei credințe doctrinale în viața viitoare a sufletului uman. De aceea, pentru ființa umană limitată temporal și rațional, credința poate fi considerată o expresie a „modestiei” în intenție obiectivă, dar o expresie a „încrederii ferme” în intenție subiectivă¹⁰. Acest termen poartă asupra direcției pe care ne-o dă o idee, respectiv cea a existenței lui Dumnezeu și a influenței subiective asupra favorizării acțiunilor raționale legate de ea, cu toate că în intenție speculativă nu putem da seama asupra sa.

Cu totul alt statut are **credința morală**¹¹, pentru care este necesară efectuarea unei acțiuni, în speță urmărirea într-o totul a legii morale. Scopul este aici fixat anterior și se află în conexiune cu toate celelalte scopuri, prin care credința morală dobândește valabilitate practică; el se referă la existența lui Dumnezeu și a lumii viitoare. Printr-o astfel de credință noi suntem siguri că nimeni nu cunoaște alte condiții, care să ducă la aceeași unitate a scopurilor prin legea morală. Dar, întrucât prescripția morală este totodată maxima pe care ne-o poruncește rațiunea, noi ne punem credința în existența lui Dumnezeu și într-o viață viitoare, pe care o însoțim de siguranța în credința noastră. Și noi facem această asociere, pentru că luăm convingerea drept certitudine morală și nu logică, care se bazează pe temeuri subiective date de dispoziția morală; ca atare, noi nu suntem îndreptățiți să afirmăm

¹⁰ *Op. cit.*, B 855.

¹¹ Allen W. Wood (*Kant's Moral Religion*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1970, 283 p.) caracterizează credința morală ca „perspectiva omului rațional, care nu a optat pentru dispariția sa din disperare morală, ci pentru speranță. Concret, credința morală constă în situația de acțiune morală, care dă o expresie rațională și conceptuală încrederii și speranței că procesualitatea lumii este dispusă intențional și cooperează cu voința noastră morală” (p. 160–161). Și: „Credința morală este o **teleologie morală a naturii** nededusă din observația empirică, ci una pe care noi, ca agenți morali, o aplicăm evenimentelor empirice” (p. 171). Relația credinței morale cu legea morală se evidențiază în faptul că: „Autocunoașterea critică relevă nu numai faptul că rațiunea și credința sunt **compatibile**, ci și faptul că pentru o ființă deopotrivă finită și rațională, credința și rațiunea se revendică una pe alta. Această unificare a credinței cu rațiunea, această încercare de a păstra deopotrivă caracterul personal al convingerii religioase și comunicabilitatea universală a rațiunii constituie adevărata originalitate și valoare durabilă a apărării credinței morale de către Kant” (p. 254).

certitudinea morală a existenței lui Dumnezeu, ci numai să ne manifestăm **credința** noastră morală întru existența sa. De aceea, credința într-un Dumnezeu și într-o lume viitoare sunt strâns unite cu dispoziția morală, astfel încât noi nu avem temeri pentru credința noastră, ci temerea noastră este legată numai de întemeierea acestei credințe a rațiunii doar pe supoziția **dispozițiilor** noastre morale.

O altă caracteristică a cunoașterii filosofice care pleacă de la universalitatea și obiectivitatea conceptului, dar parcurge și meandre subiective, este faptul că ea trebuie să ajungă tot la concept; dar acesta este unul pentru care universalitatea dobândește sensul unei structuri sau a unui „agregat” de concepte devenite cunoștințe, ce trebuie aduse la unitatea unui sistem. Aceasta este, după Kant, garanția transformării filosofiei în știință sau, în termenii săi, construirea **arhitectonicii rațiunii pure**; ea se constituie în doctrină asupra științificului în cunoașterea în genere¹². O idee sau concept al rațiunii ne redă forma unui întreg, în care este cuprinsă diversitatea cunoașterilor într-un sistem; prin acest concept se determină *a priori* atât sfera în care este cuprins diversul, cât și poziția pe care urmează să o ia părțile între ele. Ele sunt dispuse într-o structură, în care scopul este dat de forma întregului, care trebuie să fie articulat (*articulatio*), și nu aglomerat (*coacervatio*); numai astfel el poate crește din interior (*per intussusceptionem*), nu din exterior (*per appositionem*) prin schimbarea proporției părților; este de dorit ca el să crească fără să adauge vreun membru, ci fiecare membru să devină tot mai puternic și mai adecvat scopurilor sale.

Pentru ca arhitectonica rațiunii pure să procedeze după o astfel de idee, este nevoie de o **schemă**, care constă din diversitatea și ordinea părților determinate *a priori* din principiul scopului; ea trebuie să conțină *a priori* **planul** (*monogramma*) și diviziunea întregului în părți, întreg care se impune să fie distins sigur și conform principiilor. La unitatea arhitectonică se ajunge atunci când schema trebuie să fie trasată conform unei idei rezultate dintr-un scop principal al rațiunii, iar nu empiric conform unor intenții prezentate accidental, care să asigure numai unitatea tehnică. Rezultă că pentru devenirea sa ca știință, filosofia nu trebuie să se prezinte ca o sumă de procedee tehnice, care utilizează similitudinea diversului sau întrebunțează accidental cunoașterea *in concreto* pentru scopuri externe după plac; ea are nevoie de derivarea sa dintr-un **scop suprem unic** și intern, care mai întâi face posibil întregul, după care procedează arhitectonic. La baza unui astfel de model științific trebuie să se afle o **idee**, la a cărei realizare schema și definiția date la început

¹² Paula Manchester (*Kant's Conception of Architectonic in Its Philosophical Context*, în: „Kant-Studien”, 99, nr. 2, 2008, p. 133–151) este de părere că prin „arhitectonica lui Kant” se înțelege o metaforă arhitecturală, conform căreia modelul artizanal pentru „die Kunst der Systeme” (A 832/ B 860) este oarecum cea de arhitect care pune o fundație în urma trasării unui plan, după care construiește un edificiu ca sistem. Dacă se examinează contextul filosofic al Arhitectonicii – spune ea – se sugerează o ipoteză contrară, pentru că „concepția lui Kant asupra arhitectonicii nu este «abstrasă» din arhitectură, ci este o «critică» a ei într-o doctrină transcendențială asupra metodei, care este ea însăși necesară întregii «critici a rațiunii pure»” (p. 133).

științei corespund arareori ideii aflate ca un germen în rațiune, în care părțile se dezvăluie cu greu observației. De aceea, științele, care urmează să fie gândite din punctul de vedere al unui interes general, trebuie să fie explicate și determinate conform ideii, prin care autorul a realizat unitatea naturală a părților întemeiate pe rațiune.

De la o cunoaștere rațională se așteaptă ca ea să aibă atât o valoare obiectivă, cât și o valoare subiectivă; ceea ce înseamnă să rezulte inițial din propria rațiune a omului, dar totodată și din sursele generale ale rațiunii, de unde apar critica și elaborarea principiilor. Or, Kant caracterizează cunoașterea filosofică din punct de vedere subiectiv ca fiind numai istorică, nu și rațională. Cunoașterea matematică, însă, poate valora și subiectiv drept cunoaștere rațională. Și se întâmplă astfel, datorită faptului că sursele cunoașterii se află în principiile esențiale ale rațiunii, a cărei întrebuintare are loc numai *in concreto*, în intuiția pură, *a priori*, care este lipsită de erori. De aceea, ele nu pot fi extrase din altă parte, nici contestate. Datorită acestei diferențe, dintre toate științele raționale, *a priori*, matematica poate fi învățată, dar niciodată filosofia, care satisface această cerință numai istoric; iar din punct de vedere rațional se poate învăța cel mult deprinderea de a filosofa.

Sistemul cunoașterii filosofice sau ceea ce se numește filosofie trebuie admis obiectiv, ca prototip al aprecierii tuturor încercărilor de filosofare, care urmează să servească la aprecierea a ceea ce Kant numește „filosofie subiectivă”, care prezintă o mare diversitate și variabilitate în timp. Considerată astfel, filosofia ne apare ca o idee asupra unei științe posibile, care nu este dată nicăieri *in concreto*, dar de care noi căutăm să ne apropiem pe căi diferite, „atâta timp cât descoperim unica, foarte năpădită de sensibilitate cărare, și copia ratată până acum, atât cât le-a fost permis oamenilor, să reușească să o facă asemănătoare prototipului”¹³. Cunoașterea filosofică se prezintă ca dezvăluire a raționalității originare, care este unică, pe când tentativele de a o afla sunt diverse și numeroase. De aceea, Kant spune platonizând că filosofia ca prototip de raționalitate nu poate fi învățată; ceea ce se poate învăța este numai filosofarea, adică exercitarea talentului rațiunii de a urmări principiile ei generale la anumite tentative deja existente, care sunt diversele sisteme, ce ajung să constituie corpusul peren al filosofiei.

Dacă la începutul metodologiei necesare expunerii *Criticii...*, Kant a făcut ca iubitorul de filosofie să se simtă stânjenit de neputința filosofiei de a atinge standardele înalte de rigurozitate și demonstrabilitate ale matematicii, la sfârșitul ei, el l-a făcut să se simtă întărit și îmbogățit de marea varietate de forme de exprimare filosofică, provenite din întreaga sa ființă rațională și subrațională. Prin acestea, el poate cuprinde atât supracunoașterea transcendentului, cât și subcunoașterea cuprinsă în opinie, convingere și înduplecare.

¹³ *Op. cit.*, B 866.